

TILSHUNOSLIKNING ENG MUHIM TUSHUNCHALARI VA ULARNING ILMIIY TAHLILI

Raupova Nodira

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Filologiya va tillarni o‘qitish o‘zbek tili yo‘nalishi talabasi*

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada tilshunoslikning muhim ikki tushunchasi ko‘rib chiqilgan Til va nutq haqidagi ma’lumotlarning ilmiy tahlili keltirilgan .

Kalit so‘zlar: tildagi barkarorlik va o‘zgaruvchanlik, xarakat, jarayon, kuch, pedagogik mahorat, tilshunoslik birliklari, diaxron, kommunikativ...

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

XX asr tilshunosligining — sistem tilshunoslikning bosh, asosiy mezoni til va nutq munosabati, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash bo‘ldi. Ushbu muammo tarixiga nazar tashlasak, professor X.Ne‘matovning ma‘lumot berishicha, til va nutq hodisalarini o‘zaro farqlash dastlab VII-IX asrlarda shakllangan arab tilshunosligining til o‘rganish usullarida ko‘rish mumkin. Professor A.Nurmonovning tadqiqotida esa temuriylar davri o‘zbek tilshunosligining sardori bo‘lgan Alisher Navoiy asarlarida til va nutq hodisalari farqdangani, alloma shu masalaga aloxida e‘tibor bergani qayd etiladi.

Til va nutq muammosi umumiy nazariy tilshunoslikning asoschisi bo‘lgan Vilgelm fon Gumboldtning tildagi energeo (xarakat, jarayon, kuch) va ergon (maxsulot), tilshunoslikdagi psixologizm oqimining asoschisi G.Shteyntalning tildagi —barkaror mohiyat va —harakatdagi kuchlar, buyuk nazariyotchi va amaliyotchi tilshunos Boduen de Kurtenening —tildagi barkarorlik va o‘zgaruvchanlik haqidagi ta‘limotlarida ham beriladi.

Ta‘kidlash shart, til va nutq, dialektik munosabati o‘zining dastlabki haqiqiy, mukammal ilmiy – nazariy yechimini tilshunoslik fanida keskin burilish yasagan buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida topdi.

Demak, til va nutq, masalasi nafaqat sistem tilshunoslikning, umuman, jahon tilshunosligi fanining hamma davrlaridagi - ham diaxron, ham sinxron bosqichlaridagi eng jiddiy nazariy muammosi bo‘lgan va bundan keyin ham shunday bo‘lib qoladi. Chunki, tilshunoslikning ushbu o‘ta murakkab va o‘ta dolzarb muammosisiz nafaqat nazariy-umumiy tilshunoslikning, balki xususiy-amaliy tilshunoslikning ham qator eng muhim, asosiy masalalarini to‘liq, mukammal va ob‘yektiv hal qilib bo‘lmaydi. Shunga ko‘ra til va nutq, dialektikasi jahon tilshunosligi fanining doimiy muammolaridan biri sifatida qolaveradi. F. De Sossyur tomonidan xalqning aloqa

qilish, fikr ifodalash vositasining til va nutq deb berilishi, bularning bir-biridan farqlanishi olimlar o'rtasida fikrlar qarama-qarshiligini tug'dirdi.

Bir kator olimlar til va nutq o'zaro farqlanmaydi, aslida farqlanmaydigan bitta ob'yekt mavjuddir, til va nutq bir narsa, desa, boshqa bir qator olimlar til va nutqni farqlash albatta, kerak bular farqlanadi, degan fikrlarni bildirishgan.

Xullas, hozirda til va nutqni, til va nutq, hodisalarini, birliklarini farqlash umumtilshunoslikda, shuningdek, o'zbek tilshunosligida ham mustahkam o'rin egalladi.

Til va nutq, dialektikasida til o'ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo'lgan bir butun sistema sifatida faoliyat ko'rsatadi. Demak, F.de Sossyur mutlaqo to'g'ri ta'kidlaganidek, til sistemadir. Til sistemasining bir-biri bilan uzviy bog'langan tovush tomoni, lug'at tarkibi, grammatik ko'rilishi mavjud bo'lib, ular birgalikda bir butunlikni, sistemani tashkil etadi. Tilning sistem xarakteri aslida qayd etilgan satrlar, qatlamlar (yaruslar) bilan belgilanadi, asoslanadi. Ayni vaqtda ushbu satrlarning har biri o'ziga xos sistema-ichki sistema bo'lib, til sistemasining tarkibiga kiradi. Demak, til sistemalar sistemas-supersistema, makrosistema sifatida jamiyatga xizmat qiladi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi, ijtimoiy - amaliy vazifa bajaradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tilning ijtimoiy mohiyati jamiyatda aloqa-aralashuv quroli bo'lishida ko'rinadi. Shunga ko'ra professor. S.Usmonov —Insonlar orasidagi munosabat uchun xizmat qiladigan narsa, albatta, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Chunki bunday munosabat, aloqa kollektiv ichida-jamiyatda paydo bo'ladi, deydi.

Tilning material mohiyati haqida fikr yuritilganda, tilni belgilar sistemas yoki semiotik sistema deb qarash hozirda tilshunos olimlar tomonidan qabul lingan. Masalan, professor V. M. Solnsev —Til tipik semiotik yoki belgilar

sistemasidir...|| desa, tilshunos B.V.Kosovskiy —til o'zining material mohiyatiga ko'ra belgilar sistemasini yoki semiotik sistemani hosil qiladi, deb alohida qayd etadi.

Xullas, til supersistema-sistemalar sistemas sifatida jamiyat uchun tarixan mukammal yaratilgan barchaga birday xizmat qiladigan va barcha uchun umumiy bo'lgan, asosan fikr ifodalash, fikrni moddiy qilish uchun ishlatiladigan alohida so'zlar, gaplar nutq biriklaridan, ifoda vositalaridan, ularning o'zaro mantiqiy bog'lanishi uchun, nutqni ko'rish uchun xizmat **qiladigan** qonun-qoidalardan tashkil topadi.

Til o'zining jamiyatdagi kommunikativ (informativ, ekspressiv, emotiv, volyuntativ va boshqa) vazifasini qanday ko'rinishda, qanday qiyofada, qanday shaklda amalga oshiradi?

Ijtimoiy-psixik jarayon bo'lgan til o'zining jamiyatdagi kommunikativ, umuman har qanday vazifasini nutq shaklida, nutq ko'rinishida, nutq orqali amalga oshiradi.

Nutq til sistemasining so‘zlashuv, fikr almashuv jarayonidagi yoki yozuvdagi matndagi aniq ifodasidir, ko‘rinishidir, holatidir. Shunga ko‘ra, **S.Usmonov** —Til qachon ma‘lum funksiyami bajarishi mumkin? Til nutq sifatida namoyon bo‘lgandagina ma‘lum funksiyani bajarishi mumkin, deydi.

Miyamizda (ongimizda) ob‘yektiv olamning ta‘siri tufayli hosil bo‘lgan tushunchalar, tasavvurlar, turli xil fikrlar, demak, ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan til (nutq) orqali voqelashadi. Yana ham aniqrog‘i, har qanday fikrni ifodalash, boshqalar bilan aloqada bo‘lish, faqat til materiali orqali amalga oshadigan real, jonli nutq jarayonida sodir bo‘ladi til aloqa quroli, insonlar orasidagi munosabat vositasi deb baholanganida til materialiga asoslaigan nutq ko‘zda tutiladi?

Ichki - ideal jarayon, tashqi-material voqelikka o‘tar ekan, aylanar ekan, bu utish-jarayon faqat nutq asosida, ya‘ni doim til materialiga suyanadigan nutq, orqali amalga oshadi. Nutq uchun esa asos (baza) vazifasini til boyligi, til materiali o‘taydi.

Tilning ijodkori, yaratuvchisi xalq. A.A.Potebnya aytganidek, til xalqning mahsulidir. Nutqning esa ijodkori individdir, insondir.

Nutq baland va past, tez yoki sekin, uzun yoki qisqa, mimikali yoki mimikasiz, qo‘l harakati bilan yoki qo‘l harakatisiz, aniq, yoki noaniq, bo‘lishi mumkin, Til uchun esa bunday ta‘rif to‘g‘ri kelmaydi.

Nutq ham monologik, ham dialogik bo‘la oladi. Til esa monologik ham, dialogik ham bo‘la olmaydi.

Til — aloqa quroli, nutq, — aloqa usuli.

Til - imkoniyat, nutq, - voqelik, ta‘sirchanlik.

Til - umumiylik, nutq - xususiylik, alohidalik.

Nutq kelib chiqishiga ko‘ra birlamchi, ya‘ni oldin nutq — n u t q tovushlari paydo bo‘lgan, til esa ikkilamchi, nutq asosida shakllangan, tashkil topgan.

Til tahlil qilish yo‘li orqali, nutq, esa qabul qilish va tushunish orqali bilinadi.

Tilning hayoti uzoq, xalqning hayoti bilan bog‘liq, nutqning hayoti esa qisqa, ya‘ni aytilgan vaqtdagina mavjud.

Tilning alohida vazifasi bo‘lgan nutq, psixologiya, tilshunoslik (uslubshunoslik, nutq, madaniyati va boshq.), Fiziologiya (nutq, apparatining tuzilishini o‘rganadi), informasiya nazariyasi va boshqa fanlar tomonidan tekshiriladi.

Til — tilshunoslik, falsafa, mantiq, tarix, semiotika va boshqa fanlar tomonidan o‘rganiladi.

Demak, jonli nutq, nutq faoliyati tilning mavjudlik va taraqqiy qilish shaklidir. Tilni nutq, faoliyatida-nutqda kuzatganimizdagina uning ijtimoiy-amaliy vazifa bajarish mexanizmini ochib berish mumkin. Nutq, faoliyatidagina til va nutqning o‘zaro ta‘siri, bog‘likdigi, aloqasi amalga oshadi.

REFERENCES

1. Брендаль В. Структуральная лингвистика. — В кн.: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерах и извлечениях. Н.П. -- М., 1960.
2. Холодович А.А. Курс общей лингвистики Ф.Де Соссюра. — Ф.Де Соссюра. Труды по языкознанию. — М., 1977.
3. Normatov A.Struktur tilshunoslik:ildizlari va yo‘nalishlari.Toshkent: Ta‘lim, 2009.-260b.
4. Rasulov R.Umumiy tilshunoslik. Toshkent:Fan va Texnologiya,2007.-256b.
5. Sayfullayeva R,Mengliyev B,Boqiyeva G, Qurbonova M, Yunusova Z, Abuzalova M.Hozirgi o‘zbek adabiy tili.Toshkent: Fan va Texnologiya,2009.-416b.